

تصحیحات علامه قزوینی در مجموعه «اوقاف گیب»

دکتر شهرام آزادیان

استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

(از ص ۱۷۳ تا ۱۷۹)

چکیده:

محمد قزوینی اولین ایرانی است که روشهای جدید را در تصحیح متون بکار بست. او این روشها را در نزد مستشرقانی مانند ادوارد براون آموخت و در کتابهای مجموعه «اوقاف گیب» اعمال نمود. این مقاله به معرفی این کتابها می پردازد. تصحیحاتی که هنوز هم بعضی از آنها معیار فن تصحیح به شمار می روند. اوقات گیب به یاد الیاس جان ویلکینسون گیب مستشرق انگلیسی، تأسیس شد. وظیفه این مجمع توسعه تحقیق در زمینه های تاریخ، ادب، فلسفه و ادیان در بین ترکان، اعراب و ایرانیان بود.

واژه های کلیدی: تصحیح، متن، قزوینی، اوقاف گیب.

مقدمه:

اوقاف گیب، به یاد بود الیاس جان ویلکینسون گیب مستشرق انگلیسی که در سن ۴۵ سالگی در ۱۹۰۱ م درگذشت، تأسیس شد. وظیفه این مجمع توسعه تحقیق در زمینه‌های تاریخ، ادب، فلسفه و ادیان در بین ترکان، اعراب و ایرانیان بود. مجمع توسط بودجه‌ای که مادر او، «جین گیب» هزینه کرده بود اداره می‌شد و شامل هیئت مدیره‌ای مشتمل بر معروفترین مستشرقین آن زمان انگلستان بود. فی‌المثل در ۱۹۱۰ م، اعضاء اصلی، براون، لسترنج، آمدروز، الیس، نیکلسون و دنیسون راس بودند. اولین کتابی که اوقاف گیب منتشر کرد «بابرنامه»^(۱) بود که بصورت عکسی منتشر شد. توجه مجمع بیشتر به آثار زبان عربی بود ولی احتمالاً بدلیل نفوذ براون، چندین متن فارسی نیز در این مجموعه به چاپ رسید. در دوره اول اوقاف گیب که به سری قدیم معروف است، مرزبان نامه، متون حروفیه، المعجم، چهار مقاله، تاریخ گزیده، نقطه الکاف، تاریخ جهانگشا، جامع التواریخ، و نزهة القلوب به زبان فارسی هستند. یعنی ۹ عنوان در بین ۲۵ عنوان.

اولین متن فارسی که توسط اوقاف گیب بچاپ رسید «مرزبان نامه سعدالدین وراوینی» است که به تصحیح قزوینی در ۱۹۰۹ م = ۱۳۲۷ هـ ق منتشر شد. در تصحیح این کتاب از شش نسخه خطی استفاده شده، نسخه‌های: بریتانیا ۷۶۲ هـ ق، بریتانیا از قرن ۱۰ هـ ق، بریتانیا ۱۲۷۷ هـ ق، ۱۰۷۵ هـ ق پاریس، ۸۳۳ هـ ق پاریس و نسخه‌ای از نصرالله تقوی، که نسخه مورخ ۷۶۲ هـ ق اساس قرار گرفته است. اختلافات مهم که مغیر معنی بوده‌اند در حاشیه ذکر و از دیگر اختلافات صرفنظر شده است و گاهی در حواشی کتاب معانی لغات و بعضی مباحث دیگر لغوی با استفاده از منابع مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مقدمه کتاب هم بحث دقیق و مفصلی است درباره مرزبان نامه، مولف آن و ترجمه‌هایش. کتاب اصولاً بصورت دقیقی بچاپ رسیده ولی تحقیقات بعدی نشان داده است که عیوبی هم دارد. بهترین نظر

در این باره از سید محمد فرزانه است: «در آن تاریخ عاده محشی فقید جوانی با شور و شوق و مستعد و مقدمات دیده و در صراط ترقی و تکامل علمی افتاده بیش نبود و چهل سال مطالعه مداوم و دقیق و عمیق با وسایل آماده و اسباب فراهم لازم داشته است تا بالاستحقاق عنوان علامه قزوینی را بخود بگیرد.» (مقالات فرزانه، ص ۱۴۳، در این کتاب نقد فرزانه بر مرزبان نامه به چاپ رسیده است.) فرزانه در مقاله خود چندین ایراد بر متن و حواشی مرزبان نامه ذکر کرده که عموماً واردند. (از جمله قضیه قلب الشتاء). شیخ محمد علی معزی دزفولی هم در تعلیقات خود بر کتاب مرزبان نامه با عنوان «الترجمان عن الكتاب المرزبان» (چاپ کتابفروشی صدر) ایراداتی بر چاپ قزوینی وارد آورده است. خود قزوینی نیز بر ضعفهای کتاب آگاه بوده است: «بنده متدرجاً بسیار تصحیحات و ملاحظات در متن و حواشی مرزبان نامه بخط خودم در حاشیه نسخه خودم افزوده‌ام به همین قصد که در طبع ثانی اگر وقتی بنامد بشود آنها را اضافه کنم.» (نامه‌های قزوینی به تقی زاده، ص ۱۸۴) و «مکرراً عرض می‌کنم که البته تجدید طبع مرزبان نامه را بدون مراجعه ثانوی بنده و علاوه کردن تصحیحات و اضافات جدید اقدام نکنند که باعث افسوس بنده خواهد شد.» (همان، ص ۱۸۵) متأسفانه این کار عملی نشد و چاپهای تهران هم همان متن قبلی را دارند بعلاوه بعضی تصحیحات سید نصرالله تقوی. در چاپ آقای محمد روشن هم تصحیحات فضلعلی آقای تبریزی منتشر شده است و متأسفانه از سرنوشت آن نسخه مصحح و محشی قزوینی نیز خبری نیست. مرزبان نامه شماره ۸ از سلسله نشریات اوقاف گیب است.

در همان سال ۱۹۰۹ م، کتاب «المعجم فی معاییر اشعار العجم» شمس قیس رازی هم برای بار اول توسط اوقاف گیب و با تصحیح قزوینی منتشر شد. در چاپ این کتاب قزوینی از نسخه‌ای بی تاریخ در کتابخانه بریتانیا و نسخه مورخ ۱۱۸۳ هـ ق مولوی خدابخش استفاده کرده و نسخه بریتانیا را اساس قرار داده و برای

تکمیل دیباچه کتاب که در نسخه لندن نبوده از نسخه ۸۸۱ هـ ق استانبول استفاده کرده است. کتاب از توضیح و تعلیق خالیست و فقط گاهی حواشی در باره بعضی لغات یا شکوکی در متن ذکر شده‌اند. به دلیل محدود بودن نسخ خطی مورد استفاده، فنی بودن کتاب و اشمال بر بعضی لغات و تعبیرات مهجور این کتاب بخوبی مرزبان نامه از کار در نیامده است. از همین روست که این کتاب تنها کتابی از قزوینی است که در زمان خودش تجدید تصحیح شد و با مقابله چاپ مرحوم استاد مدرس رضوی با این چاپ ایرادات کار روشن می‌شوند. بهر حال این کتاب برای بار اول بود که بچاپ می‌رسید و قزوینی هم هنوز در آغاز راه بود بنابراین بعضی عیوب نمی‌تواند ارزشهای اصلی کتاب را نفی کند.

در ۱۹۱۰ م = ۱۳۲۷ هـ ق «چهار مقاله» نظامی عروضی به تصحیح قزوینی منتشر شد. (شماره ۱۱ اوقاف گیب). قزوینی از سال ۱۹۰۵ م بخواهش براون در کار تصحیح این کتاب بوده و بعد از پنج سال کار علمی و سرگردانی در چاپخانه‌های مختلف کتاب به پایان رسیده است. برای تصحیح کتاب از سه نسخه خطی ۸۳۵ هـ ق (نسخه اساس)، ۱۰۱۷ هـ ق، ۱۲۷۴ هـ ق و چاپ ۱۳۰۵ هـ ق استفاده شده و اختلاف نسخ با دقت تمام در انتهای کتاب ذکر شده‌اند. این کتاب اولین کار قزوینی است که نسخه بدلها به طور کامل در آن ذکر شده‌اند. کتاب مقدمه‌ای مفصل در زندگی نظامی عروضی و ارزش کتاب و نقد آن دارد. ارزش اصلی این کتاب بخاطر تعلیقات گرانبهای از جهت تصحیح این کتاب در سطح بسیار بالاتری نسبت به دو کتاب قبلی قرار دارد و قزوینی حق تحقیق را در آن ادا کرده و نشان از آشنایی کامل او با شیوه‌های اروپایی دارد.

در ۱۹۱۲ م = ۱۳۳۰ هـ ق جلد اول «تاریخ جهانگشای جوینی»، منتشر شد (شماره ۱۶ اوقاف گیب). چاپ جهانگشا از قدیم الایام در ذهن براون بوده است بطوری که در ۱۹۰۶ م مقاله‌ای درباره جهانگشا و ارزش آن در JRAS چاپ کرده

بود. (مقدمه انگلیسی جلد اول، ص XIII) در ۱۶ ژانویه ۱۹۰۶ م اوقاف گیب تصمیم به چاپ عکسی نسخه پاریس از جهانگشا می‌کند ولی دو ماه بعد به دلیل گرانی هزینه چاپ عکسی تصمیم می‌گیرند که چاپ کتاب را بعهده قزوینی گذارند. قزوینی در ۱۹۰۶ م برای بررسی نسخ کتاب به پاریس می‌رود و تا پایان سال استنساخ جلد اول را به پایان می‌رساند ولی به دلایلی از جمله علاقه او به نوشتن مقدمه‌ای مفصل درباره عظاملک جوینی چاپ کتاب به تأخیر می‌افتد (همان ص XIV) و الحق هم که قزوینی این زمان را تلف نکرده و این مقدمه کاملترین زندگینامه عظاملک و یکی از بهترین نمونه‌های زندگی نامه نویسی است. کتاب با استفاده از ۷ نسخه خطی، ۶۸۹ هـ ق، ۲ نسخه از قرن ۸ هـ ق، ۹۳۸ هـ ق، قرن ۱۲ هـ ق، ۱۲۳۳ هـ ق و ۸۴۱ هـ ق تصحیح شده و نسخه ۶۸۹ هـ ق اساس قرار گرفته است. همه این نسخ متعلق به کتابخانه ملی پاریس هستند. اختلاف نسخ و بعضی توضیحات لغوی بدقت در حواشی کتاب ذکر شده‌اند. در مقدمه کتاب هم بررسی خصوصیات رسم الخطی نسخ مورد استفاده بسیار جالبست و بکلی تازگی دارد و در آخر کتاب تعلیقاتی است درباره گویندگان اشعار موجود در کتاب. بی شبهه تاریخ جهانگشا شاهکار تحقیقات قزوینی است و بیش از این سخنی نمی‌توان گفت.

جلد دوم کتاب در ۱۹۱۶ م = ۱۳۳۴ هـ ق منتشر شده و دلیل این تأخیر جنگ جهانی اول بوده است. (مقدمه انگلیسی جلد دوم، ص XIII) در چاپ این جلد از همان نسخ قبلی استفاده شده‌اند و روش کار هم همان است. در این مجلد مقدمه‌ای در باب خصوصیات صرفی و نحوی جهانگشا نوشته شده که جزء اولین نمونه‌های اینگونه تحقیقات و بسیار ارزشمندست. این مجلد از جهت کثرت حواشی بر جلد اول برتری دارد و اختلافات بطور مشروحتری ذکر شده و گاهی مآخذ ابیات هم در حواشی آمده‌اند.

جلد سوم کتاب ۲۱ سال بعد در ۱۹۳۷ م = ۱۳۵۵ هـ ق منتشر شد. متأسفانه نه

قزوینی و نه سردنيسون راس در مقدمه‌های فارسی و انگلیسی خود اطلاعاتی درباره علل این تأخیر نمی‌دهند. قزوینی در ۲۸ نوامبر ۱۹۲۳ نوشته است: «جلد سوم جهانگشای خیلی به بطوء پیش می‌رود و هیچ نمی‌دانم کی بکلی تمام می‌شود ولی احتمال می‌دهم قریب یکسال دیگر بکشد». (نامه‌های قزوینی به تقی زاده ص ۹۹) و در ۲۲ سپتامبر ۱۹۲۵ می‌نویسد: «بنده بغیر جهانگشای که عنقریب بشرط حیات تمام خواهد شد دیگر هیچ کاری در دست ندارم» (همان صفحه ۱۷۶). ولی مشخص نیست که علل این تأخیر چیست. شاید وسواس و دقت قزوینی یکی از این علل بوده است، بطوری که وقتی بالاخره امنای اوقاف گیب از تأخیر کار خسته می‌شوند اتمام حجت بامر قزوینی می‌کنند که اگر کتاب ظرف دو یا سه سال تمام نشود، کار را به دیگری محول خواهند کرد. این تهدید عملی می‌شود و قزوینی کار را تمام می‌کند. «سردنيسن راس که به پاریس رفته و با قزوینی مذاکره جدی کرده، گفته قزوینی برای یافتن اصل و متن کامل یک بیت عربی که قطعه‌ای از آن در جهانگشا آمده پنج سال تمام است که فحص و جستجو می‌کند». (مقالات تقی زاده، ج ۲، ص ۸-۱۲۷) ولی بالاخره این کتاب تمام شد و این همه زحمت قزوینی شاهکاری از تحقیق بوجود آورد. در این مجلد علاوه بر نسخ قبلی از نسخ ۷۰۰ هـ.ق، ۱۲۷۷ هـ.ق، ۱۰۷۶ هـ.ق، ۱۳۴۳ هـ.ق و عکس نسخه ۶۹۰ هـ.ق استفاده شده است. ولی روش کار و نسخه اساس مانند جلدهای قبل است. حواشی کتاب پر است از نسخه بدلها و اطلاعات لغوی و تصحیحات در متن. یکی از ارزشهای اصلی این جلد تعلیقات فوق العاده گرانبهای آن است که گنجینه‌ای است از اطلاعات راجع به تاریخ و جغرافیای اسماعیلیان. بقول استاد مجتبی مینوی: «این مجلد از حیث مشتمل بودن بر معلومات و کثرت اطلاعات و تحقیقات عمیق و دقیق واقعاً آیتی است و حتی در میان کتبی که باهتمام خود آن مرحوم بطبع رسیده است نیز کم نظیر است.» (نقد حال، ص ۴۵۳) و من می‌گویم که بی‌نظیر است. جلد سوم جهانگشا شاهکار قزوینی و یکی

از ارزشمندترین تحقیقات و تصحیحات در زبان فارسی است.
این آخرین کتابی بود که از او در اروپا به چاپ رسید. قزوینی در ۱۳۱۸ هـ ش به
تهران آمد و کار خود را در ایران ادامه داد.

کتابشناسی تصحیحات قزوینی در مجموعه اوقاف گیب

- مرزبان نامه، ترجمه سعد الدین وراوینی، به تصحیح محمد قزوینی، لیدن،
اوقاف گیب، ۱۳۲۷ هـ ق = ۱۹۰۹ م، وزیری، کد + ۳۰۹ + XVI
- المعجم فی معاییر اشعار العجم، شمس قیس رازی، به تصحیح محمد
قزوینی، لیدن، اوقاف گیب، ۱۳۲۷ هـ ق = ۱۹۰۹ م، وزیری، یط + ۱۲ + ۴۶۴ +
XX

- چهار مقاله، نظامی عروضی سمرقندی، به تصحیح محمد قزوینی، لیدن،
اوقاف گیب، ۱۳۲۷ هـ ق = ۱۹۰۹ م، وزیری، که + ۳۶۰
- تاریخ جهانگشای، عطا ملک جوینی، به تصحیح محمد قزوینی، لیدن، اوقاف
گیب، ۳ جلد، وزیری، ج ۱: ۱۳۲۹ هـ ق = ۱۹۱۱ م، قکح + ۲۹۴ + XCIII / ج ۲:
۱۳۳۴ هـ ق = ۱۹۱۶ م، کد + ۳۵۸ + XV / ج ۳: ۱۳۵۵ هـ ق = ۱۹۳۷ م، ل + ۵۹۲ +
XV +

منابع:

۱- مقالات تقی زاده، به کوشش ایرج افشار، ج ۱۰-۱، تهران، سازمان کتابهای جیبی،

۱۳۴۹-۱۳۵۷

۲- مقالات فرزانه، به کوشش احمد اداره چی گیلانی، تهران، ۲۵۳۶

۳- نامه‌های قزوینی به تقی زاده، به کوشش ایرج افشار، تهران، جاویدان، ۱۳۵۴

۴- نقد حال، مجتبی مینوی، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۷

Archive of SID

www.SID.ir